

लिच्छविकालीन केही ब्रम्हाका मूर्तिहरू

बाबुछुष्ण रिजाल

वैदिक कालदेखिनै ब्रह्मा हिन्दूहरूका लागि एक अत्यन्त प्रख्यात देवताको रूपमा देखापरेका छन् । ऋग्वेदमा यी देवतालाई विश्वकर्मा ब्राह्मणस्पति, हिरण्य-गर्भ, प्रजापति ब्रह्मा आदि नामबाट सम्बोधन गरिएको पाइन्छ ।

वैदिक कालमा ब्रह्माको काम जगत्को सृष्टि गर्नु तथा यज्ञको संचार गर्नु रहेको छ । शतपथ ब्राह्मणको भनाइअनुसार प्रजापतिले पृथ्वीको रक्षा गर्न मत्स्य कच्छप बराहको अवतार लिएका थिए । यी अवतारहरू लिएको श्रेय पछि पौराणिक कालमा विष्णुलाई दिइयो ।

मुण्डक उपनिषद्मा ब्रह्माको पहिलो पटक स्पष्ट रूप देखाइएको छ यसअनुसार ब्रह्मा देवताहरूमा पहिलो विश्वको सृष्टि गर्ने र जगत्को पालन गर्ने—“ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता” भनेर लेखेको छ । मनुस्मृतिले पनि ब्रह्मालाई “सर्वलोक पितामहः” भनेर सम्बोधन गरेको छ ।

भारतवर्षमा भक्तियुगको प्रादुर्भाव भएपछि वैदिक देवताहरूको महत्व धमाधम लोप हुन थाल्यो । शिव तथा विष्णुको महत्व ज्यादा बढ्न गयो । शिव तथा विष्णुको जस्तो ब्रह्माको कुनै आफ्नो संप्रदाय खडा हुन सकेन । तर यसो भए तापनि भारतवर्षमा अरू देवी देवताहरूको जस्तै ब्रह्माको पनि अनेक मूर्तिहरू बने । यी देवतालाई बौद्ध तथा जैनहरूले समेत आफ्ना पारिवारिक देवताको रूपमा ग्रहण गरेका छन् । हिन्दूहरूले ब्रह्माबाट शिव तथा पार्वतीको विवाह गराएर सृष्टि रचेको कल्पना गरे । बौद्धहरूको विश्वासअनुसार

गौतम बुद्धको जन्म हुनासाथ उनलाई पृथ्वीमा ग्रहण गरे र ब्रह्माले विश्वको रक्षा गरे । जैनहरूले पनि ब्रह्मालाई शीतलनाथको साथमा रहने यक्ष या दिक्पालको रूपमा ग्रहण गरेका छन् ।

यसप्रकार पौराणिक कालपछि शिव तथा सावित्रीको श्राप परेर ब्रह्माको मूर्तिलाई स्वतन्त्र रूपमा मन्दिर बनाएर पूजा गर्ने चलन छोडे तापनि जन साधारणको हृदयबाट ब्रह्माको महत्व घट्न गएको देखिँदैन, भारतमा ब्रह्माको सबभन्दा महत्वपूर्ण तथा प्रख्यात मन्दिर अजमेर नजीकको पुष्कर तीर्थमा बनेको छ । यहाँ ब्रह्मालाई पूजा गर्ने र भक्ति दर्शाउने भक्तहरूको भीड हमेशा लागि नै रहन्छ ।

ब्रह्माको सबभन्दा प्रचलित मूर्ति बनाउने विधान वृहत्संहितामा पाइन्छ । जसअनुसार ब्रह्माको हातमा कमण्डलु हुनु, चतुर्मुख धारण गरेर कमलको आसनमा बस्नु—“ब्रह्मा कमण्डलुकरश्चतुर्मुखः पङ्कजासनस्थश्च” वृहत्संहितामा ब्रह्माको कति हात हुनुपर्छ र यी देवताले कमण्डलुबाहेक के के आयुध धारण गर्नुपर्छ भन्ने कुराको उल्लेख छैन । यस्तो हुनुको कारण प्राचीन कालमा यी देवता शायद दुइ हात मात्र भएका बोधिसत्वको रूपमा कल्पना गरिएका थिए होलान्, जसको एक हातमा कमण्डलु र अर्को हात अभयदानको रूपमा देखाएको होस् । जेहोस् ब्रह्माको सबभन्दा प्राचीन मूर्ति कुषाण कालदेखिको मात्र पाइएको छ जुन भारतको मथुरा संग्रहालयमा राखिएको छ । कुषाण कालमा बनेका ब्रह्माको मूर्तिमा यी देवतालाई चतुर्मुख चतुर्बाहु तथा जटामुकुट भएका देखाइएको छ ।

नेपाली कलाको शुरुआत कैलेदेखि भएको हो निश्चित रूपले भन्न गाह्रो छ । यहाँ कलाको क्रमबद्ध

इतिहास केवल ई. ५ शताब्दीदेखिको मात्र पाइन्छ । तर द्वितीय तथा तृतीय शताब्दीका लिच्छविकालको भन्दा भिन्न ढाँचामा बनेका केही मूर्ति हाल पुरातत्त्व विभागभन्तर्गतको छाउनीस्थित राष्ट्रिय संग्रहालय मा प्रदर्शित गरिएका छन् जसको आधारमा यति भन्न सकिन्छ नेपालमा पनि भारतमा जस्तै भक्तियुगको प्रादुर्भाव भएपछि नै मूर्तिकलाको शुरुआत हुन गएको छ जुन प्रामाणिक इतिहास शुरु भएको समयभन्दा अधिको छ । नेपालको इतिहासलाई प्रामाणिक आधारमा मानदेवभन्दा अगाडि पुन्याउन सकिएको छैन तसर्थ राष्ट्रिय संग्रहालयमा रहेको मूर्तिलाई किरातकालीन भन्न नसके तापनि नेपालमा मूर्तिकलाको शुरुआत भारतबाट समुद्रगुप्तले लखेटेपछि नेपालमा आएका लिच्छविहरूबाट मात्र भएको हो भनी मान्न सकिदैन ।

भारतमा जस्तै नेपालमा पनि कुषाण कालदेखिकै ब्रह्माका मूर्तिहरू नपाइए तापनि नेपालमा द्वितीय शताब्दीको यक्षवोधसत्त्वको मूर्ति र भथुराको समकालीन घटनागको मूर्ति पाइसकिएको छ । ★ ५ देखि ८ शताब्दीभित्र बनेका कैयौं देवी देवताका मूर्तिहरू पाइन्छन् जसमध्ये तीन प्रख्यात ब्रह्माका मूर्तिहरूको यहां वर्णन गरिन्छ ।

लिच्छविकालीन अभिलेखसहितको सबभन्दा महत्वपूर्ण ब्रह्माको मूर्ति चापागाउँस्थित वकुटोलमा राखिएको छ । यो मूर्ति खरो रङ्गको बलौटे ढुङ्गामा प्रभावमण्डल सहित कुँदिएको छ । यसलाई छुट्टै यौटा जलद्रोणिमाथि राखिएको छ । संपूर्ण शिलापट्टको माप २१ $\frac{1}{2}$ " × १२ $\frac{1}{2}$ " को छ र मूर्तिको मात्र उचाइ चाँहि १४" छ । यो मूर्तिलाई स्थानीय जनताहरू जोलेश्वर महादेव भनी पूजा गर्दछन् । यो मूर्तिको मुख ३ छ जुन डाँठसहितको फुलेको कमलका योगमुद्रामा राखिएको छ । मूर्तिको दुइ हातमध्ये दाहिने हातमा अक्षयमाला र बायाँ हातमा अमृतघट लिएको देखिन्छ । शायद अक्षयमाला लिएकै हातले पुस्तक पनि लिएको र अमृतघट लिएको हातले श्रुव पनि ग्रहण गरेको जस्तो देखाइएको छ । दायाँ बायाँ तर्फको शिरमा केवल साधारण जटा मुकुट देखाइएको छ, तर बीचको शिरमा चाँहि जटा मुकुटमाथि

व्याघ्रमुखी किरिटी, मुकुट लगाइदिएको छ । मध्यभागको मुखमा दाहीको सट्टा जुङ्गा भएको देखाइएको छ । शरीरमा देब्रे कुमबाट छातीसम्म झर्ने गरी मृगजिन लागेको छ । यज्ञोपवीत कटिसम्म झरेको छ जुन नाभिमुनि दुइ सुकाँउने पारेर बाँधेको कटिबन्धनमा विलीन भएको छ । मूर्तिको नारीमा केवल साधारण किसिमको गोलो बालाबाहेक अरु कुनै गहना लगाइदिएको छैन । जीउको कटिभन्दा माथिको भाग खुला राखेर पुष्ट शरीर देखाएको छ । शरीरको तल्लो भागमा साधारण बुट्टाको पारदर्शी धोती छ जुन घुँडाभन्दा मुनिसम्मै झरेको छ । कमलासनमुनिको डाँठको दायाँ बायाँ एक एक भक्त भक्तिगीहरू छन् जसको हात नमस्कार गरेको र माल्यार्पण गरेको मुद्रामा छ । मूर्तिको पछाडिपट्टि रहेको चार कुने आकारको शिलापट्टको दायाँतिरको भागमा पुष्पलता र मकरमुख छ र बायाँपट्टिको भाग फुटिसकेको छ । मूर्तिको शिरको पछाडि अण्डाकार प्रभामण्डल छ जुन बिलकुल सादा भएकोले तेजोमण्डल जस्तो देखिन्छ । कमलासनको मुनितिर लिच्छवी अक्षरले "कुवेर गुप्त" "अनीक गुप्त" भनेर लेखेको छ ।*

ब्रह्माको अर्को महत्वपूर्ण मूर्ति देवपाटनमा छ । यो पशुपतिबाट बौद्धतिर जाने मूल सडकको पश्चिमतिर अलिकति ओल्लेपछि खेतमा चौतारोमाथि राखिएको छ । यो मूर्ति करीव २ फुट अग्लो छ र गाढा कालो खरानी रङ्गको बलौटे ढुङ्गाबाट बनेको छ । मूर्तिलाई कलाकारले चारैतिरबाट हेर्न हुने गरी चतुर्मुखी बनाएको छ । चारैतिरको शिर जटा मुकुटले युक्त रहेको र शिरोभागलाई छुट्ट्याउन कुमसम्म लटकेको तीन लहरे जटा देखाएको छ । मुखमा कर्त पनि दारी जुङ्गा देखाएको छैन । गहनाको नाममा पनि घाँटीनिरै एक लहरे मोतीको माला लगाइदिएको छ । त्यसपछि दुइ लहरे बाटिएको यज्ञोपवीत र झन्डै मूठीभरको उदरबन्द-जसको दायाँ बायाँ कटिमा सुकाँउने पारेको छ-लगाइदिएको छ । धोती पारदर्शी छ र यसका फुकाँहरू पछित्तिरको फिलाका दायाँबायाँपट्टि मुजा परेर झरेका छन् । मृगजिन कुममा राख्नुको सट्टा कमलासनको माथि ओछ्याएर राखेको छ । मूर्तिको केवल २

★ हेर्नुहोस् 'प्राचीन नेपाल' अंक ४, पृष्ठ ३७-३९

* यस मूर्तिका सम्बन्धमा नेपाली ललितकला संस्थानको "नाफा आर्ट मेगेजीन १९७०" मा प्रकाशित श्री रमेशजङ्ग थापाको लेख मननयोग्य छ ।

(फलक नं. ५ क)

चतुर्मुखी ब्रह्मा, देवपत्तन (गाइने टोल)।

प्राचीन नेपाल
Ancient Nepal

चतुर्मुखी ब्रह्मा भार्याघाटपारी, देवपत्तन ।

हात छ । दायां हातमा अक्षमाला र बायां हातमा कमण्डलु राखिदिएको छ । यति राम्रा योगसनमा बसेका ब्रह्मालई हाल कसैले पूजा गर्दैन । (फलक नं. ५ क)

लिच्छविकालको अन्तिम तर ज्यादै राम्रो एक अर्को ब्रह्माको मूर्ति पशुपति आर्यघाटबाट मृगस्थलीतिर जांदा खुड्किलाको उत्तरतिर पर्ने भित्ताको एक खोपामा देखिन्छ । राम्रो स्याहार गर्ने नसक्नाले यो मूर्तिको शिलापट्टको बायां भाग फुटिसकेको छ । केवल दायां-पट्टिको भागमा हिमालयको कन्दरामा रहेर तपस्या गर्दा गर्दा कङ्काल शरीर भएका दुई ब्रह्मर्षिहरूको चित्रण गरिएको छ । मूर्तिको शिलापट्टको माप १२' × १२" को छ । यसको बलौटे ढुङ्गा पनि देवपाटनका ब्रह्माको जस्तै गाढा कालो खरानी रङ्गको छ । यो मूर्तिमा ब्रह्मा प्रफुल्ल कमलासनमा योगमुद्रामा बसेका छन् । देवताको तीन मुख छ र शिरमा कलात्मक किसिमको जटा मुकुट छ । गालामा रत्नश्रीवाबाहेक अरू कुनै गहना छैन । देब्रेपट्टिको कुमबाट मृगको टाउको र खुट्टा

सहितको मृगाजिन लट्केका छ । त्यसपछि साधारण खालको यज्ञोपवीत काखसम्म झरेको छ ।

वस्त्र शरीरको तल्लो भागमा मात्र लगाएको छ । यी ब्रह्माको पनि चापागाउँको ब्रह्माको जस्तै उदर बन्ध नभएर केवल नाभिमुनि सुर्काउने पारेर कटि बन्ध लगाएको देखिन्छ । यो ब्रह्माको मूर्तिमा चाँहि देवताको हात चार देखाइएको छ जसको माथि उठेका दायां हातमा क्रमशः अक्षमाला र पुस्तक रहेको छ र तलका दुई हातमध्ये दाहिने हातमा कमण्डलु र बायां हातमा झुव लिएको देखिन्छ । दाहिनेतिरको तल्लो हात अलि फुटेको हुनाले कमण्डलु स्पष्ट चिनिदैन ।

ब्रह्माका दाहिनेपट्टिको शिलापट्टमा देखाइएका ब्रह्मर्षि-हरूमा तल रहेका चाँहि प्रलम्ब पादासनमा रहेका र माथिका चाँहि ऋषि भर्खर हिमालयको कन्दराबाट निस्कन लागेका हुनाले कटिभन्दा माथिको भाग जिउ मात्र देखिन्छ । ऋषिहरूको पनि हातमा जपमाला र अमृतघट देखाइएको छ । (फलक नं. ५ ख)